

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**Konferenciák,
műhelybeszélgetések**

VIII.

MÓDSZERTANI TANULMÁNYOK

EGER, 2013

A TÖRTÉNELMI MAGYARORSZÁG STATISZTIKAI ADATFORRÁSAI

Kataszteri anyagok, anyakönyvek, népszámlálások, „gazdacímtárak”

HEGEDŰS ISTVÁN – VÁRKONYI PÉTER¹

Tanulmányunkban a 19. század végi, 20. század eleji magyar történelem tanulmányozásának négy kiemelt forráscsoportjával kívánunk foglalkozni. A *földadó kataszter* anyagai, a felekezeti és polgári *anyakönyvek*, a *népszámlálási* adatok, valamint az ún. „*gazdacímtárak*” felhasználhatóságát fogjuk vizsgálni. A forráscsoportok általános jellemzésén túl kitérünk az egyes forrásokban rejlő kutatási lehetőségekre, s bemutatjuk felhasználhatóságuk korlátait is. Az elemzés során elsősorban saját kutatási eredményeinkre támaszkodunk. A fentiekén túl jelen írás célja annak megvilágítása, hogy a források minél nagyobb körét bevonó, *komplexitásra törekvő* kutatás segítségével kiküszöbölhetők az egyes forráscsoportok hiányosságai, s így egy teljesebb képet alkothatunk a vizsgált korszakról. A kijelölt négy forrástípus közül kiemelt szerepet szánunk a kataszteri anyagok és a földtulajdoni és gazdasági címtárak bemutatásának.

Tekintve, hogy a jelen dolgozat keretein belül vizsgált kataszteri források értékét eddig igen kevesen ismerték fel, a konkrét felhasználhatóság vizsgálata előtt közöljük a kataszteri anyagok történetének rövid, általános áttekintését. A *kataszter* szó jelölhet minden, hatósági felmérés alapján készített jegyzéket, szűkebb értelemben viszont a földadó mértékének megállapítására szolgáló telekkönyvi iratok megnevezésére használjuk. A *földadó* gyökerei a reneszánsz kori *Itáliába* nyúlnak vissza, de maga az elnevezés valószínűleg ókori eredetű. Az első részletes katasztert Milánóban készítették (*Censimentomilanese*).² *Niccolò*

¹ Tanulmányunk alapvetően két nagyobb részre osztható. Az első, földadó kataszterrel, az anyakönyvekkel és a népszámlálási forrásokkal foglalkozó rész szerzője Várkonyi Péter. A második, földtulajdoni címtárakkal foglalkozó rész szerzője Hegedűs István. A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

² Pallas Nagy Lexikona, *Kataszter* szócikk

Machiavelli Firenze történetével foglalkozó munkájában *accalastare* ('felhalmozni') alakban használta.³

Magyarországon a korábbi részleges, ideiglenes felmérések után (osztrák mintára) az 1849. évi VII. törvénycikk teremtette meg a földadó-fizetés törvényi hátterét.⁴ Ezt követően több császári nyílt parancs⁵ intézkedett a felmérési munkálatok részleteiről. A felmérések 1853-ban kezdődtek. A kataszteri felmérés tíz év alatt készült el, s összesen mintegy 25 millió forintba került.⁶ A felmérés eredménye szerint 1857-ben az országban (vagyis a magyarországi, erdélyi és horvátországi területeken, a határőrvidék nélkül) 13191 adóközség, 2 562 170 birtokos és 31 981 668 külön helyrajzi számmal jelölt birtokrészlet volt. A felmért, összesen 46 469 802 kataszteri hold nagyságú terület mintegy 2/3-a szántó, illetve erdő volt.⁷

A lakosság alapvetően nehezményezte a földmérők megjelenését, mert egyrészt tartottak a magas adóktól,⁸ másrészt a Bécsből irányított munkát a császár *neoabszolutista* politikája újabb elemeként értelmezték. A kiegyezés ezt a problémát is megoldotta, hiszen 1867-től már nem császári pátensek, hanem a *pénzügyminisztérium* irányította a kataszteri felméréseket.⁹ 1868-ban a földadó mértékét Magyarországon 29,77%-ban, Erdélyben 22%-ban állapították meg.

Idővel egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a korábbi felmérések pontatlanok voltak, s elégtelenek a megváltozott birtokviszonyok hű rögzítésére,¹⁰ ezért az

³ Kozári Lajos (sic!) [József]: Gyöngyös város földbirtokviszonyai a kataszteri telekkönyvek tükrében. In: *Studia Miskolcienensia* 3. Történelmi tanulmányok. A Miskolci Egyetem történettudományi tanszékeinek évkönyve. Miskolc, 1999.
<http://mek.niif.hu/02000/02097/html/kozari.htm#fn0> (A letöltés ideje: 2012. november 9.)

⁴ Az 1849. évi VII. törvénycikk a földadó mellett rendelkezett a házadó, a keresetadó, a pálinkaadó, az italmérési adó és a távolléti adó fizetéséről is. Vö. Juhász István: Az adózás története
http://5mp.eu/fajlok/msc/adotortenelem_2_www.5mp.eu_.pdf
(A letöltés ideje: 2012. november 9.)

⁵ Pl. az 1849. október 20-án és az 1855. március 4-én kelt császári pátensek.

⁶ Pallas i. m. *Kataszter* szócikk.

⁷ Eötvös Károly: A földadó és a kataszter az 1875. VII. törvénycikk szerint. Budapest, 1875. 48.

⁸ Az 1850-es évek elején a katasztert a birtokosok bevallása és a hivatalnokok előzetes felvételei alapján állították össze. A hivatalnokok túlságosan magas átlagot rögzítettek, így az adó elérhet-e az 50%-ot is. Vö. Pallas i. m. *Földadó* szócikk.

⁹ Kozári i. m.

¹⁰ 1869. május 20-án egy minisztériumi ankét alkalmával megállapítást nyert, hogy az akkor érvényben lévő kataszternek komoly hiányosságai vannak. Az ülés úgy látta, hogy a felmérés alkalmával egy előre meghatározott adómennyiség kiszabása volt a cél; a becslést végző hivatalnokok képzetlenek voltak; a birtokosok ellenállása az adatok pontatlanságához vezetett; hibásan vették fel a termésmennyiségeket és a vetésforgókat; az erdők esetében figyelmen kívül hagyták azt, hogy a növekményből mennyi értékesíthető; a valós művelési költségeknél alacsonyabb hányadot vontak le a tiszta jövedelemből; nem a reális terményárakat vették alapul a jövedelem kiszámításánál; a birtokosok nem tehettek érdemi hozzászólásokat a már a felmérések

1870-es évek elején igény jelentkezett az új felmérési munkálatok megindítására.¹¹ Az új felmérést elrendelő törvényt (1875. évi VII. törvénycikk) hosszas parlamenti viták után végül 1875-ben fogadták el. A kor kiemelkedő politikusa, Eötvös Károly A földadó és a kataszter az 1875. VII. törvénycikk szerint című művében¹² részletesen foglalkozik az adózás kérdésével. A szerző röviden összegezte a magyar adózás történetét,¹³ s szemléletes példákon keresztül igyekezett magyarázni az új földadó jelentőségét. Kiemelte, hogy a földadó megállapításánál nem a bevétel, hanem a *tiszta jövedelem* a lényeges, tehát a termőföld átlagjövedelmének és a gazdálkodási költségeknek a különbsége.¹⁴ Eötvös műve bemutatja az angol, a francia, az osztrák és a porosz földadórendszert, s megjegyzi, hogy az 1875. évi VII. tc. készítésekor elsősorban a porosz példát vették alapul.¹⁵

Különös, de a törvény nem határozta meg előre a földadó mértékét. A 2. § szerint az adó mértéke attól függ majd, hogy az államnak mennyi adóbevételre lesz szüksége a felmérési munkálatok végén.¹⁶ Az *Általános rendelkezések* 5. §-a rögzítette a földadó alá nem eső (FANET) területtípusokat (közutak, utcák, köz-

idején nyilvánvaló pontatlanságok ellen. A gyűlést említi Pallas i. m. Földadó szócikk, a problémákat felsorolja Eötvös i. m. 54–55.

¹¹ Pallas i. m. Földadó szócikk.

¹² Eötvös i. m. A szerző a munka első (számozott) oldalán, mintegy bevezetőként megkísérelte meghatározni az állam feladatait: „Az államnak épen úgy megvannak a maga költségei, kiadásai és terhei, mint a magános háztartásnak. Tehát az államnak is épen úgy kell jövedelmének lenni, mint van az egyeseknek. Az állam is folytathat gazdaságot, ipart és kereskedést, mint az egyesek, de a mostani viszonyok között állami gazdaságból, iparból és kereskedésből annyi jövedelem be nem jöhet, a mennyire az államnak szüksége van. És az állam olyan olcsón és aránylag oly nagy haszonnal sem a mezőgazdaságot, sem az ipart, sem a kereskedést nem üzemeltetheti, mint az egyesek; az ilyen természetű üzleteket tehát át kell engednie az egyeseknek. De ha olyan haszonnal folytathatná is az ilyen üzleteket, mint azt egyesek tehetik, még sem volna célszerű, ha az állam nagy mértékben foglalkoznék ezekkel. Nem volna célszerű azért, mert az állam feladata egészen más, ellenben az ilyen üzletek folytatása egyenesen csak az egyesek feladata. Minél nagyobb mértékben foglalkoznék az állam magángazdasággal: annál nehezebben tudná a maga igazi feladatát megoldani s annál kevesebb alkalmat és szabadságot adna a polgároknak arra, hogy ezek a maguk feladatát megoldhassák. A hátrány tehát kettős irányban következne be. Először a polgárok szabadsága és jólléte szűk körbe szoríttatnék, miután munkásságuk terét az állam a maga részére foglalná el; másodsor pedig az állam ereje, figyelme és tehetsége olyan üzletekre is szétforgácsoltatván, melyek nem tartoznak feladatához, saját valódi célját vagy igen nehezen, vagy sehogy sem tudná elérni.” Tehát Eötvös figyelemre méltó álláspontja szerint az állam gazdasági egyensúlyára nézve a magángazdaságok rendszere jótékony hatással lehet, s az állam feladata, hogy a gazdák által fizetett adóból megteremtse a termelés feltételeit.

¹³ Eötvös i. m. 38–53.

¹⁴ Eötvös i. m. 7.

¹⁵ Eötvös i. m. 20.

¹⁶ 1875. évi VII. törvénycikk a földadó szabályozásáról. I. fejezet. Általános határozatok 2. § A törvény szövegét közli Eötvös i. m. 79–155.

terek; beépített háztelkek és udvarok; csatornák; védőtöltések; temetők; tudományos, jótékonyági, közhasznú célú kertek; fa- és szőlőiskolák). A 10. § felsorolja azokat a művelési ágakat, amelyek után földadót *kell* fizetni (szántó, kert, rét, szőlő, legelő, erdő, nádas). Az 1875. évi törvény is a kataszteri tiszta jövedelmet tekintette adóalapnak, s ennek kiszámítását is pontosan rögzítette. A tiszta jövedelem kiszámításához az országot *kataszteri kerületekre, becslőjárásokra és osztályozási vidékekre* osztották, és minden földterületet besoroltak egy *kataszteri osztályba*. A termelési költségek levonásakor még a szállítási költségeket is figyelembe vették.

A törvény által előírt felmérés tíz év alatt készült el, s 21,5 millió forintba került.¹⁷ „Természetesen” ennek is voltak hiányosságai. Már 1878-ban széles körű elégedetlenséghez vezetett, hogy a jövedelembecslések alapjául az 1867 és 1872 közötti, gazdasági szempontból virágzó időszak árai szolgáltak, az ezt követő árcsökkenés kedvezőtlenül hatott a gazdákra. Az új munkálatokat a magas költségek miatt elvetették, s úgy döntöttek, a meglévő adatokat korrigálják.¹⁸ Az állam földadóból származó jövedelmét 29 millió,¹⁹ majd 26 millió²⁰ forintban állapították meg. További törvények intézkedtek a kataszteri anyagban végbe ment változások nyilvántartásáról²¹ és a telekkönyvekről.²²

A fentebb leírt, s az idézett törvények által fémjelzett jogi folyamat eredményeképpen egy rendkívül értékes, ám ezidáig viszonylag mostohán kezelt forrásbázis keletkezett. A kataszteri anyagok kutatásának módszertani alapjait Szabad György fektette le,²³ de az elsők között foglalkozott érdemben a témával Orosz István,²⁴ Für Lajos,²⁵ Bali János,²⁶ Fegyő János,²⁷ Heves megyei vonatko-

¹⁷ Pallas i. m. *Kataszter* szócikk, a forrás egy másik ponton 216 milliós költséget említ vö. *Földadó* szócikk.

¹⁸ Pallas i. m. *Földadó* szócikk.

¹⁹ 1881. évi XI. tc.

²⁰ 1883. évi XLVI. tc.

²¹ 1885. évi XXII. tc. A törvény szövegét közli: Utasítás a földadó-kataszter nyilvántartásáról szóló 1885. évi XXII-iktv.-czikk végrehajtása iránt (1885. évi 45055. szám) http://www.dualizmus.hu/dokumentumok/Utasitas_1885.pdf (A letöltés ideje: 2012. november 9.)

²² 1886. évi XXIV. tc. és 1889. évi XXXVIII. tc.

²³ Szabad György: A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről. *Agrártörténeti Szemle*, 1966/1-2. 13–18.

²⁴ Ld. pl. Orosz István: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének évkönyve I.* Debrecen, 1962. 109–129.; Orosz István: Mándok birtokviszonyainak változása 1870–1909. *Acta Universitatis Debrecenensis de Ludovico Kossuth Nominata. Series Historica II.* Debrecen, 1963. 157–173.

²⁵ Für Lajos: *Kataszteri felvételek a csákvári uradalom területén.* In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1965–1966. évi közleményei.* Budapest, 1966. 153.

²⁶ Bali János: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében. *Agrártörténeti Szemle*, 1966/1-2. 18–46.

zásban Tóth Tibor²⁸ és Kozári József.²⁹ Többek között Kozári is kiemeli, hogy a kataszteri anyagok köre egy nem megfelelően kihasznált, hatalmas forrásértékel bíró adathalmaz. Ő ennek okát abban látja, hogy a kataszteri anyagok gyakran a földhivataloknál maradtak, esetleg megsemmisítésre kerültek, s ha be is kerültek a levéltárakba, a hatalmas adatmennyiség feldolgozására fordított energia nem áll arányban a kinyerhető eredményekkel. Kövér György hasonlóan vélekedik. Szerinte a kataszteri anyagok feldolgozása az ígéretes indulás és a kutatók egyetemi intézményi hátérbe ágyazottsága ellenére azért nem vált széles körben alkalmazott módszerré, mert a hozzáférhetőség és a feldolgozhatóság problémáin túl a kataszteri anyagokból nyert eredmények „*túlmutatnak a politikatörténet elit csoportokat preferáló érdeklődésén.*”³⁰

A kataszteri anyagok készítői valóban hatalmas munkát végeztek. A telekkönyvek településenként tartalmazzák minden birtokrészlet helyrajzi számát, a tulajdonos nevét, lakcímét, a birtok területét, művelési ágát, kataszteri osztályát, a belőle származó tiszta jövedelmet, azt, hogy melyik dűlőben található. Az egyéni birtokívek összesítői tartalmazzák a birtokosokhoz tartozó összes ingatlan területét, s az ebből származó jövedelmet. A kataszteri anyagok segítségével így megállapítható, hogy az adott személy mennyi jövedelemmel rendelkezett a településen végzett mezőgazdasági tevékenységéből. Látható, hogy a források (a település méretétől függően) több tízezer adatot rejtenek. A számítógépek és adatbázis-kezelők elterjedésével a feldolgozás felgyorsult, új lehetőségeket teremtve a kutatók számára. A „sziszifuszi” munka ellenére ma már talán elmondható, hogy a kapott eredmény megéri a fáradozásokat.

A telekkönyvekhez készített rendkívül pontos térképek jól használhatók a korebeli településszerkezet és a vagyoni, vagy akár az etnikai alapú térkitöltés rekonstruálására. A *kataszteri térképek* jelentős része az interneten is elérhető.³¹ Az informatika térnyerése jelentősen megkönnyítette az adatok feldolgozását és kombinálását is. Jó példa erre az a *Pap József* által kidolgozott módszer, mely során a kataszteri térképek digitalizált formáját egy térinformatikai szoftver segítségével összekapcsolhatjuk egy adatbázissal, így lehetőség nyílik arra, hogy kataszteri térképek felhasználásával plasztikussá tegyünk az adatbázisokban rejlő információkat.

²⁷ Fegyó János: Gelej az 1889. és 1910. évi kataszteri felmérések tükrében. In: Agrártörténeti Szemle, 1966/1-2. 46–73.

²⁸ Tóth Tibor: Adács község birtokviszonyai 1850–1877. In: Agrártörténeti Szemle. 9. (1966: 3.) 363–377.

²⁹ Ld. pl. Kozári i. m.

³⁰ Kövér György: A politikatörténet „visszavétele”. Aetas, 2009/3. 147–148.

³¹ <http://www.archivportal.arcanum.hu/kataszter/>

Kutatásom során teljes egészében feldolgoztam a Heves megyei *Kompolt* község 1887.³² és 1911.³³ évi telekkönyvét és vizsgáltam az ezekhez kapcsolódó térképet.³⁴ Korabeli kiadványok³⁵ alapján rekonstruálhattam a birtokosok kataszteri tiszta jövedelmét. A két felvételi év összevetése értékes adatokkal szolgált a településen élők vagyoni helyzetére és az öröklés rendjére vonatkozóan. A kutatás ugyanakkor rávilágított a kataszteri források korlátaira is. Bár a vizsgált korszakban Kompolt elsősorban agrárjellegű település volt, fontos megjegyezni, hogy a telekkönyvek csak a mezőgazdaságból élők jövedelmét rögzítik, a más szektorban dolgozók pontos vagyoni helyzetét nem tükrözik. A földtulajdonnal nem rendelkezők meg sem jelennek a forrásban, így a telekkönyvek nem adnak teljes társadalomképet.

Egy település telekkönyve csak az adott település területének birtokosait tartalmazza, pedig a lakosság más település határában is birtokolhatott területet. Véletlenül derült például fény arra, hogy a *detki* határ egy dűlője teljes egészében a *kompolti* gazdák kezén volt.³⁶ Tehát a kataszteri anyagok alapján csak akkor kaphatnánk teljes képet az ország lakosainak agrárjövedelmére vonatkozóan, ha minden település minden telekkönyvét feldolgoznánk, s összekapcsolnánk egy közös adatbázisban. Ez két okból lehetetlen. Egyfelől az anyagok egy része elveszett, másfelől az „idegen” településről származó birtokosok lakhelyét általában csak a helységnév jelöli a telekkönyvekben. Így ha egy településen több azonos nevű birtokos is élt, pontos lakcím hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy melyikük birtokolt ingatlant a kérdéses településen. A nagyszámú név-egyezés egy településen belül is okozhat gondokat. Kompolt esetében 1887 és 1911 között erőteljes telekaprózódás ment végbe. Ezzel együtt megnőtt a név-egyezések száma. Mivel az iratok egy része elveszett, nem lehetett megállapítani a telekkönyvben szereplő nevek mindegyikéről, hogy hány egyént jelölnek.

A fentebb említett hiányosságok figyelembe vételével több fontos megállapítást tehettem. A község területe 1887-ben 4076 katasztrális hold volt. A feltárt időszakban a község területe jelentősen nem változott. 1887-ben a gazdaságok felének területe 1 kat. holdnál kisebb volt, s ezek együttes területe a teljes terület

³² Az 1887-es kataszteri felmérés kompolti telekkönyve. Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL HML) XV-8/a 282. III/1. 1887.

³³ Az 1911-es kataszteri felmérés kompolti telekkönyve. MNL HML XV-8-a 282. III/1. 1911.

³⁴ A térkép megtalálható a MOL ún. Digitarchiv állományában, S78 jelzet alatt.

³⁵ A budapesti kataszteri kerület összes becslőjárásainak osztályozási vidékenkénti előleges tiszta jövedelmi fokozatai és sommás osztálykivonatainak összeállítása. Budapest, 1883.; Heves vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tisztajövedelme mivelési áganként és osztályonként. Az 1909. évi V. T.-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1913. 5, 10, 42, 44.

³⁶ Erre az hívta fel a figyelmemet, hogy 1923-ban a kompolti képviselőtestület ülésén felvetődött, hogy kérvényezik az ún. „detki pusztá” nevű határrész (hivatalos nevén Kóré dűlő) Kompolt-hoz csatolását. Ld. Kompolt képviselőtestületi jegyzőkönyvei 1921–1930. MNL HML V-248/4.; vö. Detk község 1913. évi kataszteri telekkönyve MNL HML XV-8/a 79. III/1 1913.

1%-át tette ki. Ezer kat. holdnál nagyobb birtokkal egyetlen birtokos rendelkezett,³⁷ ő a kompolti földek 59%-át birtokolta. Az 1 és 50 kat. hold közötti területet birtoklók aránya összesen 49%. Kompolton gyakorlatilag hiányzott a középbirtokosi réteg, a település gazdasági életét a nagybirtok túlsúlya határozta meg. A falu gazdasági szempontból polarizáltabb volt, mint az ország, hiszen a birtokosok fele törpebirtokkal rendelkezett, a terület 59%-át viszont egyetlen nagybirtokos birtokolta. A falu alapvetően szegényebb volt, mint az országos átlag.³⁸ A birtokstruktúra helyi jellegzetességét a sváb etnikum jelenléte adja, ezért a birtokszerkezet vizsgálata során figyelembe vettem a község etnikai sajátosságait, s külön vizsgáltam a magyar és a sváb nevű birtokosokat. A telekkönyvi bejegyzések erre lehetőséget adnak, hiszen a birtokosok vezetékneve alapján sejtethető, hogy ki magyar, és ki sváb származású. A telekkönyv adatai alapján 210 sváb és 80 magyar nevű birtokost azonosítottam. A telekkönyvi adatok alapján megállapítottam, hogy 1887-ben a 117 leggazdagabb magángazda sváb volt, s ők birtokolták a kompolti lakosok kezén lévő földterület 95%-át. A leggazdagabb földbirtokosok tehát kivétel nélkül svábok voltak, a szegényebbek között viszont svábokat és magyarokat egyaránt találunk. A legszegényebbek közé tartozott az a 72 gazda, akinek kizárólag beltelke (kert, udvar, ház) volt. A legkisebb beltelek mindössze 43 négyszögöl területű volt. A birtoknagyság és a nemzetiség között tehát csak gyenge kapcsolatot fedezhetünk fel.

Különbség mutatkozott az egyes birtokok helye tekintetében is. A kompolti határban 34 dűlőt tartottak számon. A dűlők számának ismeretében meglepő az a tény, hogy a magyar birtokok kivétel nélkül a Gyalog legelő nevű határrészen voltak. A Gyalog legelő (nevével ellentétben) szántóterület volt. Kompolton a legjobb földterületek a 2. kataszteri osztályba tartoztak. A Gyalog legelő döntő hányada a 7., egy része pedig a 6. kataszteri osztályba volt besorolva. A birtoknagyság különbségein túl tehát jelentős jövedelemkülönbséggel is számolnunk kell.

1911-ben a birtokosok között 651 sváb és 202 magyar név fordul elő. A névazonosságok miatt ezek közül 283 névelőfordulásról nem tudtam kellő biztonsággal megállapítani, hogy hány birtokost takarnak. Pontosabban azonosítottam viszont 401 sváb és 170 magyar birtokost. A számokon jól látszik a telekaprózódás mértéke, illetve az, hogy a birtokosok többsége még mindig a sváb származásúak közül került ki. A bizonytalanság hatással volt annak megállapítására is, hogy az egyének mennyi földet birtokoltak. Nem volt akadályja viszont a két eltérő gyökerű csoport kezén lévő összes terület megállapításának. A legtágabb birtokosi körrel számolva a svábok kezén 1662,41 kat. hold, a magyarok kezén 69,94 kat. hold volt. A biztosan azonosított birtokosokat nézve a kép jelentősen változik: 1197,61 kat. hold van az azonosított svábok, és 66,15 kat. hold az azo-

³⁷ A Károlyi-uradalom.

³⁸ Magyarország története 7/I. (1890–1918.) Szerk. Mucsi Ferenc. Budapest, 1978. 300.

nosított magyarok birtokában. A szükséges forrás megsemmisülése miatt a „sváb földeknek” mintegy 1/3-ánál bizonytalan a birtokos pontos személye. De a családnevek alapján ez a harmad is a svábokhoz köthető. Az uradalom tehát még mindig egyedül birtokolta a terület több mint felét.

Ha egy házaspár mindkét tagja rendelkezett birtokkal, a telekkönyvek arra is lehetőséget adnak, hogy családi gazdaságokat rekonstruáljunk. A feltárt anyagból 96 családi gazdaságot sikerült rögzítenem. Ezek alapján megállapítható, hogy az etnikai szempontból vegyes házasság viszonylag ritka volt, s a 96 esetből egyszer sem fordult elő, hogy sváb férfi szegényebb magyar lányt vett volna feleségül.

A fenti példán keresztül is látható, hogy hiányosságaik ellenére a kataszteri anyagok értékes források, s néhány egyszerű művelettel fontos megállapításokat tehetünk a korszak gazdasági viszonyaira vonatkozóan.

A kataszteri anyagok hiányosságainak kiküszöbölésében segítségünkre lehetnek a *felekezeti és állami anyakönyvek*. Az anyakönyvezés eredetileg kizárólag a felekezetek hatáskörébe tartozott. Az 1894. évi XXXIII. törvénycikk azonban 1895. október elsejétől elrendelte a polgári anyakönyvezést. Ettől kezdve az adatokat felekezeti hovatartozástól függetlenül egy közös állami anyakönyvbe is vezették, s erről 1980. december 31-ig *másodpéldányokat* is készítettek.³⁹

A matrikulák alapján végzett *családrekonstrukció* segíthet az öröklés rendjének feltárásában, a demográfiai és életmódkutatások lefolytatásában. Az anyakönyvek előnye, hogy nagyszámú adatot tartalmaznak az élet „nagy fordulópontjaira” (születés, házasság, halálozás) vonatkozóan. A forráscsoport további előnye, hogy több kutatóhelyen⁴⁰ és általában hiánytalanul⁴¹ elérhetőek a kötetek. Ugyanakkor, bár nem saját tapasztalat, de ismert tény, hogy az eredeti felekezeti anyakönyvek kutathatóságát erőteljesen meghatározza a plébániahivatal munkarendje, s ez néha gátló tényező is lehet. A kutatást nehezítheti, ha a vizsgált település *heterogén* felekezeti összetételű, hiszen ebben az esetben az 1895 előtti adatok csak több párhuzamos kötetben, gyakran több helyszínen és hiányosan elérhetőek.⁴² Nagyfokú *migráció* és *exogámia* esetén pedig tovább bonyolódik a kutatás, hiszen a személyek egy másik településen folytatják életüket, ezzel több anyakönyvben „nyomot hagyva”.

³⁹ <http://bfl.archivportal.hu/id-1123-anyakonyvek.html>

⁴⁰ Plébániákon, megyei és országos levéltárakban, interneten.

⁴¹ Ez felekezetenként erősen eltérő lehet.

⁴² Az 1895 utáni anyakönyvek kutatását nagyban megkönnyíti a nemzetközi együttműködés eredményeképpen a mormon egyház által létrehozott <https://familysearch.org/> oldal, ahol a magyar polgári anyakönyvek faksimile változatban is elérhetőek.

Kutatásomban *Kompolt* 1819 és 1940 közötti anyakönyveit használtam.⁴³ Mivel a településre a homogén felekezeti összetétel és a *lokális endogámia* volt jellemző, a rendelkezésre álló források közel teljeselek.

Kompolton a sváb családok többsége kedvezőbb gazdasági helyzetben volt, mint a magyarok. Emellett a neve (és lakhelye) alapján minden kompoltiról el lehetett dönteni, hogy sváb, vagy magyar. E tényezők alapján azt feltételezhetnénk, hogy ritka volt a sváb-magyar vegyes házasság. A házassági szokásokat az anyakönyvek alapján vizsgáltam. 1819 és 1919 között minden tízedik év összes házasságkötését elemeztem, így 11 év 174 házasságkötéséről rendelkezem részletes adatokkal, s elemzésem egy évszázadot ölel fel. Az így kapott adatok vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy 1819 és 1849 között alacsonyabb volt a vegyes házasságok száma. 1819-ben a „teljesen sváb” házasságok (sváb férj–sváb feleség) az összes házasság 61%-át tették ki, s a „teljesen magyar” házasságok aránya 31% volt. „Sváb férj–magyar feleség” házasság nem volt, az egyetlen „magyar férj–sváb feleség” házasság pedig 8%-ot jelentett. 1859 előtt ehhez hasonlóan alakultak a házasságok, sőt: 1829-ben és 1849-ben egyetlen vegyes házasság sem volt. 1859-től (1919-ig) a házassági szokások differenciáltabb képet mutatnak. 1859-ben a tisztán sváb házasságok 45%-ot, a tisztán magyar házasságok 22%-ot, a magyar férfi–sváb nő házasságok 22%-ot, a sváb férfi–magyar nő házasságok pedig 11%-ot tettek ki. 1859 és 1919 között csak egyetlen olyan év (1899) volt, amelyben nincs példa mind a négy házassági variációra. Amennyiben elfogadjuk azt a véleményt, hogy az asszimilálódás folyamatában döntő szerepe van annak, hogy az anya melyik etnikumhoz tartozik, a vegyes házasságok közül számunkra a „sváb férj–magyar feleség” házasságok aránya a legfontosabb forrás. 1819-ben, 1829-ben, 1849-ben és 1899-ben nem fordult elő ilyen házasság, s a többi évben is ez volt a legritkább eset. A házasságok többségét sváb férfi és sváb nő kötötte, ennek oka a svábok falun belüli többsége lehetett. A második helyen a magyar házasságok állnak. A vegyes házasságok kapcsán leszögezhetjük, hogy a kompolti házassági szokások nem kedveztek a svábok asszimilációjának.

1819-ben kizárólag lokálisan endogám házasságkötés történt a településen. 1829. szeptember 18-án kötötték az első olyan házasságot, ahol az egyik fél nem kompolti lakos: Török János vásárhelyi (Csongrád megye) fiatalember feleségül vette Kováts Annát. Az ezt követő évek mindegyikében előfordulnak exogám házasságok. A lokálisan exogám, illetve etnikailag „vegyes” házasságok gazdasági specifikumot nem mutatnak, az azonban egyértelmű, hogy a lakosság egyre nyitottabbá vált az exogám házasságok iránt. A 174 vizsgált házasságából 41 esetben a férj érkezett más településről, 12 esetben a feleség, tehát a más telepü-

⁴³ Kompolti házasságok anyakönyvei (1819–1940). Az eredeti kötetek a káli plébánián találhatóak.; Kompolti kereszteltek, halottak anyakönyvei (1819–1920). Az eredeti kötetek a káli plébánián találhatóak.

lésekről származó férfiak „beházasodtak” a kompolti családokba. A férjek származási helye alapján feltételezhető, hogy ha a kompolti sváb lányok magyar férjhez választottak, szívesebben tették ezt a településen kívülről. Ennek oka a kompolti magyar nemzetiségűek általánosan rossz anyagi helyzete, illetve az élet legtöbb területén kiütöző különbségek, sztereotípiák lehetnek.

A házassági anyakönyvek alapján vizsgálhatjuk a házasságok ciklikusságát, időbeli megoszlását, s a házassági átlagéletkort is. A házassági átlagéletkor tekintetében az 1859. év a fordulópont. 1819 és 1849 között a férfiak házassági átlagéletkora 25 év alatt volt, 1859 és 1919 között szinte kivétel nélkül meghaladta a 25. életévet. A nők házassági életkora a korszakban a 20. életév körül mozgott. A nősülő férfiak átlagéletkorának változása egyfajta modernizálódás jele lehet.

Többek között a kataszteri anyagok és az anyakönyvek vizsgálata világíthat rá a népszámlálások hiányosságaira. Magyarországon először *II. József* rendelt el népszámlálást, melynek célja a hadra fogható lakosság létszámának megállapítása volt. Ezt követően a *neoabszolutizmus* idején is volt népszámlálás, majd 1869-től a *Központi Statisztikai Hivatal* és annak jogelődjei nagyjából évtizedenként végeztek/végeznek adatfelvételt.

A népszámlálások előnye, hogy központi feldolgozású és országos, sőt nemzetközi kontextusba helyezhető adatokról van szó. Ismertek azonban a különböző népszámlálások módszertani problémái is. Az eltérő cél és az eltérő politikai környezet is befolyásolhatja a népszámlálások eredményeit.⁴⁴ A népszámlálások során az elsődleges szempont, hogy az előző felvételi évvel összevethetők legyenek az eredmények. Így előfordulhat, hogy két, egymástól távolabbi évből származó adat nem feleltethető meg egymásnak korlátlanul. Annak oka, hogy az adatközlők által adott válaszok miért nem a más források által vázolt képet mutatják, sokféle lehet. A kérdező felkészületlensége, az adatközlő tudatlansága, félrevezetése, megfelelési kényszere, félelme, vagy napjainkban komolytalansága ronthatja az adatok megbízhatóságát.⁴⁵

⁴⁴ Fontos annak tisztázása, hogy az egyes népszámlálások alkalmával mire kérdeztek rá a kérdezőbiztosok, valójában mely válaszokat tükrözik a diagramról leolvasható adatok. Az 1850–51-ik évi népszámlálás alkalmával a kérdezőbiztosok nem a használt nyelvre, hanem a „származásra”, a „nemzetiségre” kérdeztek rá. A népszámlálást katonák végezték. A szempont, ami alapján besorolták a lakosságot, az volt, hogy a megkérdezett mit válaszolt a nemzetiség kapcsán feltett kérdésre. A rendhagyó helyzet félreértésekhez vezetett, s így egyes esetekben a megkérdezett neve, más esetekben származása, vagy az általa beszélt nyelv volt a besorolás alapja. Az 1850-es évek elejéről származó adatok elemzése során tehát körültekintően kell eljárni. Az 1880-as népszámlálás során a magyarországi kérdezőbiztosok a megkérdezett anyanyelvét tekintették besorolási alapnak. 1890-ben is az anyanyelvre kérdeztek rá. 1900-ban már ármalyták a kérdést, s arra kérdeztek rá, hogy melyik az a nyelv, amelyet a megkérdezett a legjobban ismer, s a legszívesebben beszél. Vö. Gyáni Gábor–Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, 2001. 145., 151.

⁴⁵ Bizonyos szempontból különleges az 1941-ik évi összeírás is. A 20. században ekkor kérdeztek rá először az adatközlő nemzetiségére. Vö. Bindorffer Györgyi: A magyarországi németek.

Kompolt vonatkozásában 1941-ig vizsgáltam a népszámlálási eredményeket.⁴⁶ Az 1850-es évek népszámlálási eredményei a nemzetiségek magasabb arányát mutatják.⁴⁷ A Kompoltra vonatkozó adatok is a nemzetiségiek, tehát a svábok többségét tükrözik. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy Kompolton valóban a német származású egyének voltak többségben. A népszámlálási módszerek változása miatt 1880-ban már magyar többséget mutatnak a számok. A legfeltűnőbb változás 1890 és 1900 között történt. Tekintetbe véve azt, hogy a kompolti emberekben a mai napig él a sváb öntudat,⁴⁸ meglepő lehet, hogy 1890 és 1910 között az önmagukat német nyelvűnek valló kompoltiak „eltűntek” a népszámlálási adatokból. Az 1890-es és az 1900-as adatokat elemezve látható, hogy az 1890-es népszámlálás idején önmagukat még német anyanyelvűnek vallók nagy része 1900-ban már azt mondta magáról, hogy a magyar nyelvet használja a leggyakrabban. A sváb etnikum létszámbeli csökkenésének egyéb okairól nem maradtak fenn források. A *kivándorlás* mértéke nem okozhatta az arányok változását, hiszen a lélekszám jelentősen nem változott, pusztán az etni-

http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/bindorffer_gyorgyi/index.html?a=all (A letöltés ideje: 2010. március 20.)

Akad olyan visszaemlékező, aki azt állítja, nem ismerték a nemzetiség szó jelentését: „1941-ben jöttek, akkor volt a népszámlálás, kérdezték, mi az anyanyelved, megmondtuk, német. De azt, hogy nemzetiség! Sokan nem is tudták, mi az.” Bindorffer Györgyi: „nem tudok jól magyarul”. A hazaszeretet megnyilvánulása Véménden. Kisebbségkutatás, 2004. 556.

A II. világháború után az 1941-ik évi népszámlálás szolgált a német kitelepítéséhez használt névjegyzék alapjául. A személyes és bizalmas adatok kiszivárogtatása máig ható bizalmatlanságot szült a népszámlálásokkal szemben. Heinz Ervin–Lakatos Miklós: A magyarországi németek kitelepítéséhez használt névjegyzék összeállításának körülményei. Demográfia, 2002/1. 113–132.

Az adatközlők komolytalanságára jó példa, hogy Csehországban a legutóbbi népszámláláskor több mint ötezren eszkimónak vallották magukat.

http://nol.hu/kulfold/fischer_a_legeselyesebb_ra_hogy_cseh_elnok_legyen (A letöltés ideje: 2012. november 24.)

⁴⁶ Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). KSH, Budapest, 1960. 68.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1828–1900. VI. kötet (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Miskolc, Heves megye). KSH, Budapest, 1979. április 20. 19., 145.; A népmozgalom főbb adatai községenként 1901–1968. KSH, Budapest, 1969. 132–133.; Az 1890-iki népszámlálás főbb eredményei vármegyék és községek szerint. Szerk. Jekelfalussy József. Budapest, 1892. 218–219.; A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902–1906. A népesség általános leírása községenként (1902) 531.; A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1912–1920. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1912) 184–185.; Az 1920. évi népszámlálás. Szerk. és kiad. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1923–1929. A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint (1923) 82–83.; Az 1941. évi népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. KSH, Budapest, 1976. 229.

⁴⁷ Az MNL HML IV-417/13 №2011 jelzet alatt találhatóak az 1851-ik, 1853-ik, illetve az 1856-ik évi összeírások községsoros adatai.

⁴⁸ Ld. pl. a www.kompolt.hu oldal kezdőlapját.

kai adatok strukturálódtak át. Bár a német kisebbség számbeli csökkenése országos jelenség volt a 20. században, annak oka elsősorban az I. világháború után elcsatolt területek és a nagyarányú „asszimiláció” volt.⁴⁹ Meggyőződésem, hogy a németek statisztikákból történő eltűnése nem egyenlő az asszimilációval. A statisztikák szerint Kompolton már 1910 óta nem él egyetlen sváb sem. Kompolt társadalomtörténetének legfontosabb problémája tehát a sváb etnikum jelenléte, illetve statisztikákból való „eltűnése”.

Ez a jelenség világít rá leginkább a népszámlálások problémáira. Bindorffer Györgyi kutatásai alátámasztják, hogy nem elszigetelt jelenségről van szó.⁵⁰

Kutatásaim alapján világossá vált, hogy a történelmi Magyarország etnikai viszonyaira vonatkozó releváns megállapításokhoz nem elegendő a népszámlálások eredményeinek feldolgozása.

Kompolton a 18. század közepétől gyakorlatilag napjainkig él egy *ingroup* és *outgroup* szempontból is *svábnak* nevezett csoport, amely a 20. század közepéig a gazdasági helyzet, a nyelvhasználat, a névhasználat, a térkitöltés, az anyagi kultúra, az iskolázottság, a közéleti magatartás és a szokások tekintetében is elkülönült a településen élő magyar kisebbségtől. A különböző források alapján látható, hogy a sváb identitás eltérő intenzitással ugyan, de folyamatosan jelen volt a település életében.

A történelmi magyar társadalom kutatásának különösen értékes forrásai az úgynevezett „gazdacímtárak”. A KSH statisztikai és a levéltári anyagok, a tiszti név- és címtárak, valamint virilis jegyzékek mellett a „gazdacímtárak” a kiemelt jelentőségű forráskiadványok közé tartoznak. Dolgozatunk utolsó részében arra kerestük a választ, hogy mik lehetnek a mezőgazdasági jellegű összeírások feladatai, mikor és milyen körülmények között jelentek meg Európában nagyobb, földhasználatot leíró összefoglalások. Írásunk második felében a Magyarországon megjelent földhasználati összeírásokat, „gazdacímtárakat” mutatjuk be, foglaljuk össze azok jellemzőit, kutathatóságuk esetleges határvonalait. Az olvasó okkal észlelheti az 1895-ös gazdacímtárról szóló rész túlsúlyát szövegünkben, az ugyanis mind jelentőségét, mind irodalmát tekintve kiemelkedik a többi kiadvány közül.

⁴⁹ Vö. Bindorffer Györgyi: Németek a statisztikák tükrében és a közösségképben. Bánd, Csolnok, Dunabogdány, Nagynyárád.
http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/bindorffer_gyorgyi/index.html?a=all (A letöltés ideje: 2010. március 20.)

⁵⁰ Vö. Bindorffer Györgyi: Az asszimiláció ellenében újraépített identitás. Asszimilációs folyamatok Csolokon. Kisebbségkutatás, 2005/2. 556.
http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2005_02/cikk.php?id=1256 (A letöltés ideje: 2012. november 9.) A tanulmány alapján különös párhuzam fedezhető fel a szerző által bemutatott 20. század végi csolnoki és a kutatásaim által feltárt 19. század végi kompolti helyzet között. Ennek értelmében a Csolokon napjainkban lejátszódó folyamat Kompolton száz évvel korábban ment végbe.

A 19. század közepétől kezdődően egyre nagyobb igény jelentkezett a mezőgazdasági tevékenységek részletesebb és adatszerű és statisztikai megismerésére, leírására. Arra a kérdésre, hogy mik is lehetnek egy mezőgazdasági összeírás feladatai, Laczka Éva adja meg számunkra a választ. Véleménye szerint a „*mindenkori teljes körű mezőgazdasági összeírások feladata, hogy képet adjanak a mezőgazdaság termelési eszközeiről, a gazdálkodás legfontosabb jellemzőiről, a termelés eredményeiről, s egyúttal megalapozzák a censusok közötti évek statisztikai adatgyűjtési rendszereinek kidolgozását. Az összeírásoknak egyúttal szemesemenően ki kell elégíteniük a magyar döntéshozók, felhasználók információigényeit és az esetek többségében meg kell felelniük a nemzetközi szervezetek elvárásainak is, lehetőséget nyújtva a nemzetközi összehasonlítások, elemzések készítésére.*”⁵¹

Az első, kifejezetten földtulajdoni címtár Ausztriában jelent meg 1856-ban (Klar, Paul Alois: *Böhmens größer Grundbesitz, wie dieser in der königl. Landtafel inneliegt*), melyet 1861-től sokkal részletesebb, évente kiadott sorozat követett (*Tafeln zur Statistik de Land- und Forstwirtschaft des Königreiches Böhmen*). Ez utóbbiban a „landtäfliche” (ezek szerepeltek a hivatalos királyi jegyzékekben) földek mellett szerepeltek egyéb közösségi földek is. Nagy-Britanniában 1873-ban jelent meg az első és egyetlen ilyen címtár (*Return of owners of land*), amely minden fölbirtokost felsorolt, aki 0,4 hektárnál (1 acre) több területtel rendelkezett.⁵² Poroszországban, az első gazdasági adatokat is közlő címtár 1863-ban jelent meg (*Frantz, Adolf: General-Register der Herrschaften, Ritter- und anderer Güter der preussischen Monarchie*). Ezt követően két jelentősebb sorozat indult itt útjára, előbbi a berlini Paul Parey Verlag (*Handbuch der Grossgrundbesitzes des Deutschen Reiches*), míg utóbbi a stettini Niekammer kiadásában (*Niekammers landwirtschaftliche Adreßbücher*). A Niekammer-féle sorozatot az 1880-as évektől egészen az 1930-as évekig rendszeresen kiadták. Mindkettőre a táblázatos közlés, valamint a 100 hektáron felüli birtokok adatainak bemutatása volt a jellemző.⁵³

Már az osztrák statisztikusok is foglalkoztak a magyar viszonyok leírásával. Ezek a statisztikai adatok államigazgatási célú feljegyzésekből kerültek ki, ami bár nagyon fontos lépés volt, de minőségében meg sem közelítette a későbbi magyar hivatalos statisztika színvonalát. Magyar részről az első kísérletek statisztikai hivatal létrehozására 1848-ban történtek, amikor is Fényes Elek vezetésével a Belügyminisztériumon belül alakult meg egy kisebb szervezet. Megalakulásának jelentősége megkérdőjelezhetetlen, azonban munkáját nem tudta

⁵¹Laczka Éva: Agrárcensusok 1895 és 2010 között – célok, módszertani megoldások, eredmények. Statisztikai szemle, 2010/6. 603.

⁵²Scott M. Eddie: A földtulajdoni címtárak mint a gazdaságtörténeti kutatás forrásai. In: Híd a századok felett. Szerk. Nagy Mariann. Pécs, 1997. 331-332

⁵³Eddie i. m. 338.

megkezdeni, a szabadságharc leverésével ugyanis megszűnt. Egészen 1867-ig kellett várni a magyar statisztika hivatalossá válására. Ekkor Keleti Károly vezetésével alakult meg, a Földművelés-Ipar és Kereskedelmi Minisztérium alá rendelve, mint ügyosztály. Az önállósulás 1871. április 18-án történt meg, amikor az országgyűlés jóváhagyta az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal működésének ügyviteli szabályzatát. 1874-ben megszületett az első statisztikai törvény, amely az intézmény adatszolgáltatási kötelezettségét is elrendelte. 1897-től Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal néven működött.⁵⁴

Magyarországon, már csak az ország adottságaiból fakadóan is, történeti hagyományai vannak a mezőgazdasági statisztikának. Ennek részletezésétől azonban el kell tekintenem, mivel jelen dolgozatomnak nem célja ilyen jellegű historiográfiai tárgyú vizsgálat. A történelmi Magyarország területéről nagyjából kétszáz éve rendelkezünk mezőgazdasági statisztikai adatokkal. Az 1828-tól végrehajtott felmérések a földhasználatra terjedtek ki, az ún. ideiglenes földkatasztert 1853-ban állították fel.⁵⁵ A szőlőterületekre és a borászatra vonatkozó első statisztikát 1873-ban hajtották végre, míg az első állatszámllálás 1884-ben zajlott le. Az első Magyarországgal foglalkozó földtulajdoni összeírás, eddigi tudomásunk szerint, ugyancsak 1886-ban jelent meg,⁵⁶ azonban egy komolyabb vizsgálatot mindenképpen megérdemelne a Nagy Miklós tanulmányában említett forrás.⁵⁷ Az általános cenzusok sorát tulajdonképpen az 1895-ös nyitotta meg, amelyet azután hosszabb-rövidebb közönként követtek a teljes, vagy a teljességre törekvő összeírások. A nagy- és közepes birtokosok uradalmainak, birtokainak és gazdaságainak statisztikai vizsgálata során felhasznált források közül is különösen nagy értéket képviselnek a gazdacímterek, melyek közül 1945-ig bezáróan, különböző címeiken hat jelent meg: 1893-ban,⁵⁸ 1897-ben,⁵⁹ 1903-ban,⁶⁰ illetve 1911-ben,⁶¹ 1925-ben⁶² és 1937-ben.⁶³

⁵⁴ http://www.ksh.hu/mult_kezdetek_menu (A letöltés ideje: 2012. november 20.)

⁵⁵ Laczka i. m. 604.

⁵⁶ Eddie i. m. 335.

⁵⁷ Nagy Miklós: Az első magyar gazdacímter. Magyarország első földbirtokmegoszlási fölvételének ismertetése. Városi Szemle, 1939. 720-734.

⁵⁸ Magyarország földbirtokosai. Az összes 100 holdnál többet bíró magyar birtokosok névsora, a tulajdonukban levő földterületek miveltési ágak szerinti feltüntetésével. Kiad. bellusi Baross Károly. Budapest, 1893.

⁵⁹ A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája II. Gazdacímter. Szerk. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1897.

⁶⁰ A magyar földbirtok 1903. Magyarország 100 holdon felüli földbirtokosainak, és haszonbérlióinek címterára a mezőgazdasági ingatlan becsértékének és a munkáviszonyok ismertetésével. Szerk. Rédei Ferenc–Elek Emil. Budapest, 1903.

⁶¹ Magyarországi gazdacímter. Szerk. Rubinek Gyula. H.é.n. [Budapest, 1911.]

⁶² Magyarország földbirtokosai és földbérliói. Szerk. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1925.

Az 1893-as „gazdacímítárát” a Földművelési Minisztérium Birtokstatisztikai Osztálya segítségével (pontosabban az ő általuk összegyűjtött adatokból) Baross Károly állította össze, aki Szontágh Albert halálával vette át a szerkesztési feladatokat. Ez a történelmi Magyarországról a lehető legteljesebb képet adja adott időpillanatban. Az adatokat és címeket a pénzügyi igazgatóságok útján gyűjtötték össze. Közli a 100 kataszteri holdnál (metrikus rendszer szerint nagyjából 57,54 hektár) nagyobb birtokkal rendelkezők névsorát és a tulajdonukban levő földterület nagyságát művelési ágak szerinti csoportosításban, tehát tulajdonjogi, és nem gazdasági egységekre épül. A gazdaság és a birtok ugyanis nem azonos fogalmak. A munka egyik hibáját az okozza, hogy a kataszteri birtokíveken feltüntetett birtokos gyakran nem volt azonos a telekkönyvi birtokossal. Ezen túl hiányoznak a birtokok értékére vonatkozó információk is.⁶⁴

Az első részletes és teljes körű mezőgazdasági összeírás végrehajtását az 1895. évi VIII. tc. rendelte el. Feladata és célja az akkor is válságos időket élő magyar mezőgazdaság viszonyainak feltárása volt.⁶⁵ Ez a 100 kataszteri holdon felüli gazdaságokat, a gazdálkodók nevét és címét, illetve a kezelés minőségét (pl. tulajdonos, bérlő) közli. Az eredményeket 1900-ig öt kötetben adta ki a Statisztikai Hivatal. A korabeli eszközöket és humán erőforrásokat figyelembe véve az összeírás eredménye kiválóan tekinthető. Az összeírás regisztrációs egysége már a gazdaság és nem a birtok, így fő szempontja a termelés, nem a tulajdonlás.⁶⁶ Ebből fakadóan nem is használható birtokstatisztika céljaira, a birtoktípusok tulajdonformák szerinti változatossága nem rekonstruálható (ez inkább egyfajta „gazdálkodónévtár”).⁶⁷ Jekelfalussy József (1849–1901) a következőképp írta körül az összeírás fókuszpontját: „*A tervezett fölvétel súlypontja, a mint már fentebb is kiemeltem, az egyes gazdaságokról kiállítandó kérdő-íveken nyugszik. Nem birtokstatisztikát czéloz ez adatgyűjtés, hanem gazdasági üzemstatisztikát.*”⁶⁸ Az első, teljes körű mezőgazdasági összeírásnak nagy érdeme volt, hogy átgondolt szempontok mentén, kiválóan tervezve folytak a munkálatai. Mindezen túl kiválóan számított, mai viszonyok között is, hogy az eszmei befejezés időpontja után 20 hónappal már a legfontosabb községsoros adatok közzététele megtörtént.⁶⁹ Az adatgyűjtést a törvényhatóságok tisztviselőinek felügyelete alatt

⁶³ Magyarország földbirtokosai és földbérlői. Szerk. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1937.

⁶⁴ Scott M. Eddie: Cluster-analízis a földbirtokszerkezet vizsgálatában 18-19.

⁶⁵ Konkoly Thege Gyula: A földbirtokok és mezőgazdasági üzemek statisztikai összeírása. Statisztikai Szemle, 1935/2. 102.

⁶⁶ Ez tulajdonképpen működési egységekre épít, vagyis gazdaságokra.

⁶⁷ Puskás Julianna – Scott M. Eddie – Lánc Margit: Adatbázis az 1911. évi Gazdacímítár adataiból a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatások számára. Történelmi Szemle, 1977/2. 315.

⁶⁸ Jekelfalussy József: Az új agrárstatisztika. Közgazdasági Szemle, 1894. 105.

⁶⁹ Galambosné Tiszberger Mónika: Hatékonyságjavító eljárások aszimmetrikus eloszlású sokaságból vett mintákra a mezőgazdasági statisztikában. Doktori értekezés. Pécs, 2012. 17.

részben számlálóbiztosok,⁷⁰ részben bizottságok végezték (akiknek az összeírás előtt közös oktatáson kellett részt venniük), mivel a statisztikai hivatalnak nem voltak lokális szervei. Munkájukat törvényhatósági bizottságok vizsgálták felül. Ezen felül mindenképpen kiemelendő, hogy az összeírók munkájukért fizetést nem kaptak, kizárólag költségeiket térítették meg.⁷¹ Az adatgyűjtés kiterjedt az ország valamennyi gazdaságára, kivéve a tisztán erdő és legelőgazdaságokat.⁷² Érdekes adalékkal szolgálhat megfigyelni a számlálóbiztosok utasításában megfogalmazott gazdaságfogalmat: *„Minden egyes gazdaságról, mely a községben vagy annak határában fekszik, külön kell a kérdőívet kiállítani, és pedig mindenkor a gazdálkodó nevére: akár a telekkönyvi tulajdonos kezeli házilag, akár pedig haszonélvező, vagy bérlő gazdálkodik rajta. Minden kisebb földbirtok, mely földadó alá esik, tehát még egy darabka zsellérföld is, feltéve, hogy nem tartozik valamely más gazdasághoz, külön gazdaságnak tekintetik s mint ilyenről külön kérdőív állítatik ki. Valamely gazdaság lehet kizárólag házilag kezelt tulajdonbirtok, lehet kizárólag haszonélvezeti, lehet kizárólag haszonbérrelt birtok. De az is gyakori eset, hogy a gazdaság részint tulajdon, részint haszonbérrelt vagy haszonélvezett birtokból áll. Ezeknél a mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtéseknél mindig a gazdaságot és a gazdálkodót kell tekinteni. Előfordulhat tehát az az eset, hogy az egyes földbirtokosról és annak földbirtokáról nem töltetik ki a kérdőív, mivel ő egész birtokát bérbe adta s viszont megtörténhetik, hogy valakinek semmiféle földtulajdona nincsen, de bérel birtokot, vagy pedig illetményként haszonélvezet gyanánt bír földeket (pl. mint lelkész, tanító, jegyző stb.) és ezeket vagy maga, vagy megbízottja által kezelteti s ilyenformán mint egy gazdaság tulajdonosa szerepel; ennél fogva róla, illetőleg gazdaságáról kérdőív állítatik ki. Az is önként értetik, hogy azon esetben, ha valaki birtokának egy részét bérbe adta, a másik részét pedig maga vagy tisztje által házilag kezelteti, az illető kérdőívbe csak a házilag kezelt birtok és az arra vonatkozó adatok iratnak be, a bérbe adott rész pedig a bérlőnél mutattatik ki.”*⁷³

A vizsgálat során tudakolták a gazdálkodók személyi adatait, a gazdaság munkájában részt vevők számát, a megművelt földterületet művelési ágak és tulajdonformák szerint, a növények vetésterületét és termésmennyiségét, az állatállományt fajta, kor és ivar szerint, a gyümölcsfák számát fajtanként. Ami talán még fontosabb, hogy a kérdőívek kitértek az agrárnépesség szociális prob-

⁷⁰ Jellemzően kincstári uradalmak és gazdasági intézetek alkalmazottai, jó képességű gazdák, gazdatisztek, állatorvosok, nyugdíjas tisztviselők, lelkészek és tanítók közül kerültek ki.

⁷¹ Laczka Sándorné: A százéves általános mezőgazdasági összeírás. Statisztikai szemle, 1995/12. 1030.

⁷² Puskás Júlia: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemművelési statisztika adatai alapján. Történelmi Szemle, 1960/4. 447.

⁷³ Laczka: Agrárcenzusok i. m. 614.

lémáira is. A feltett kérdések száma több mint 500 volt,⁷⁴ amelyek négy főbb kérdőívtípusban kerültek elő (I. Egyéni kérdőívek; II. Egyéni kérdőívek gyűjtőlajstromai; III. A községek általános gazdasági viszonyai; IV. Járások és városok általános gazdasági viszonyai). Fontos megemlítenem, hogy ez az egyetlen a „gazdacímtárak” közül, amely online elérhető,⁷⁵ egyelőre „csak” fotómásolat, tehát nem szövegében kereshető formátumban.

Az 1903-as, Rédei Ferenc és Elek Emil szerkesztésében megjelent kiadványban⁷⁶ komoly hiányosságokat fedezhetünk fel,⁷⁷ amely alapján tudományos munkában való felhasználása szinte teljesen kizárható.

Az 1911-es, Rubinek Gyula által szerkesztett címtár a 100 kataszteri holdon felüli birtokosok és bérlők címjegyzékét közli. Ebből a kiadványból hiányzik a méretbeli kritériumoknak megfelelő birtokállomány kb. 10%-a (főleg az állami, a községi és a közbirtokossági tulajdon),⁷⁸ azonban először ez tartalmazza a kataszteri tisztajövedelmi értéket (KTJ).⁷⁹

Az első világháború és a trianoni határváltozások következményeként drasztikusan megváltozott az ország gazdasága, ennek nyomán a hazai mezőgazdaság és produktumainak struktúrája is. Ezek a változások indokolták egy újabb általános összeírás végrehajtását, amit a Statisztikai Hivatal már 1923-ban, majd 1928-ban is felvetett. Ezek azonban, paradox módon, épp a szűkös források és finansziális lehetőségek nyomán egészen 1935-ig nem valósulhattak meg. Az 1925. évi, valamint az 1935. évre vonatkozó adattárak a 100 kataszteri holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek adatait szolgáltatják.

Az 1937-ben megjelent „gazdacímtár”, amely az 1935-ös általános összeírás⁸⁰ eredményeit publikálta, kiváló minőségű (felsorol ugyanis minden 100 holdnál nagyobb birtokot, illetve közöl egy listát, amely tartalmaz minden olyan birtokot, amelynek tulajdonosa összesen több mint 500 holddal rendelkezett), valamint tartalmazza az egységek KTJ-ét is. Az összeírást törvényhatósági szinten a törvényhatóság első tisztviselőjére, valamint a járási főszolgabírákra volt bízva. A helyszíni összeírást a községi összeíró bizottságok végezték. A földbirtokok összeírására háromféle, egymással összefüggő kérdőívet használtak, egy ún. C típusút kellett kiállítani azokról a gyümölcsfa, gép, haszon- vagy igásállat

⁷⁴ Laczka Sándorné: Mezőgazdasági összeírások Magyarországon, 1895-2000. Statisztikai szemle, 2000/4. 282.

⁷⁵ <http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04022302/tartalom.html> (A letöltés ideje: 2012. november 21.)

⁷⁶ Egyetlen általam fellelt példánya a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Könyvtárában található 4/3372 jelzeten a védett állományban.

⁷⁷ Scott M. Eddie: Ami „köztudott” az igaz is? Debrecen, 1996. 21.

⁷⁸ A hiányra egy szerzőhármas derített fényt: Puskás–Eddie–Lánc i. m. 315–328.

⁷⁹ Puskás–Eddie–Lánc i. m. 316.

⁸⁰ Az 1935. évi, földbirtokok és gazdasági üzemek összeírását a Kormány 1.111/1935. M. E. számú rendelete tette lehetővé.

tulajdonosokról, akik földadót nem fizettek, illetve ún. D típusú kérdőíven kellett elszámolni a község vagy város művelési ágak szerint részletezett területét.⁸¹

A vizsgált adatszolgáltatói körre vonatkozóan a következő kiegészítő információkat olvashatjuk: „Az összeírás csak azokra a földbirtokokra terjed ki, amelyekhez földadó alá eső (mívelhető) terület (szántóföld, kert, rét, szőlő, legelő, erdő vagy nádas) tartozik. Azok a földbirtokok ellenben, amelyek kizárólag földadó alá nem eső (terméketlen) területekből (pl. út, utca, tér, árok, beépített terület, árvédelmi gát, vasúti pályatest, vízmeder, agyag-, kavics- vagy homokbánya stb.) állanak, az összeírásból kimaradnak. Ezért a közölt területi adatok az ország egész területét nem foglalják magukba. A számbavételnél földbirtokegységnek tekintett ugyanannak a földtulajdonosnak egy község határában fekvő, bármilyen kiterjedésű összes olyan földbirtoka, amelyhez földadó alá eső terület tartozik, tekintet nélkül arra, hogy a földbirtok hány részből áll és azt hány kataszteri birtokívben tartják nyilván. Egy földbirtoknak számított még az egyenes ágon fel- és lemenő családtagoknak és feleségnek ugyanebben a községben fekvő, közösen kezelt földbirtoka is. Az adatok a földbirtokoknak nem a kataszteri birtokívben nyilvántartott, hanem a tényleges állapotról bevallott területét tüntetik fel. Azok tehát az összeírás végrehajtásának időpontjáig bekövetkezett, de a birtokíveken még át nem vezetett legújabb művelési ágváltozásokat is figyelembe véve a földbirtokok területéről a valóságnak megfelelően adnak számot, s így az egyes művelési ágakon belül a kataszteri adataikkal nem egyezhetnek.”⁸² Az összeírás idején, ahogy azt Laczka Éva is megjegyzi, gazdaságnak számított a családtagok birtokában levő és a település területén fekvő közösen művelt földterület. Így, ha egy gazdaságnak több településen is volt művelt területe, azt annyiszor vették számításban. Ebből következően a gazdaságok számának ténylegesen alacsonyabbnak kell lennie, mint a címtárban.

A birtokok darabszámát figyelembe véve az 1893-as negyvenezer, az 1903-as „csak” húszezer, az 1911-es több mint harmincezer birtokot tartalmaz.⁸³ A két általános összeírás idején részletesen lefektették, kik szolgáltatassanak adatokat, teljességre törekedtek, azonban mai értelemben vett gazdaságfogalom⁸⁴ és küszöbérték nem létezett a korban.⁸⁵

A földtulajdoni és gazdasági címtárak tudományos feldolgozása már a 19. század utolsó harmadában elkezdődött. Johannes Conrad (1839–1915), a politikai gazdaságtan professzora volt az első, aki a porosz „magtartományok” 1880

⁸¹ A kérdésről részletesebben lásd: Konkoly Thege i. m. 101–108.

⁸² Laczka: Agrárcenzusok i. m. 615–616.

⁸³ Eddie: Ami „köztudott” i. m. 21.

⁸⁴ A témában részletesebben lásd: Hüttl Antónia: Gazdaságstatisztikai fogalmak történelmi fejlődésben. Doktori értekezés. Budapest, 2002., illetve Laczka Éva: A gazdaságfogalom statisztikai és közgazdasági értelmezése. Doktori értekezés. Gödöllő, 2004.

⁸⁵ Laczka: Agrárcenzusok i. m. 616.

körül földtulajdon szerkezetéről publikált több tanulmányt „Agrár-statisztikai vizsgálódások” című sorozata⁸⁶ keretein belül. Conrad tanítványai még követték a példáját a 20. század első néhány évtizedében, a század közepén azonban teljesen abbamaradt a munka. A kutatások megindulására éppen Magyarországon került sor az 1960-as és 1970-es években. Az MTA Történettudományi Intézetének két munkatársa, Puskás Julianna és Kolossa Tibor folytatott magyarországi „gazdacímtárakkal” kapcsolatos, mindmáig befejezetlen kliometriai vizsgálatokat. Németországban csak az 1990-es években kezdtek publikálni a témában (Klaus Hess: *Junker und bürgerliche Grossgrundbesitzer in Kaiserreich*. Stuttgart 1990.; Thomas Nabert: *Der Grossgrundbesitzer in der preussischen Provinz Sachsen, 1913–1933*. Köln-Weimar-Wien, 1992.; Ilona Buchsteiner: *Grossgrundbesitz in Pommern 1871–1914*. Berlin, 1993.).⁸⁷

Úgy gondoljuk, hogy a fentiekben vázolt, eltérő adatok között feszülő ellentét a források minél szélesebb körének bevonásával enyhíthető, szerencsés helyzetben feloldható. Ezáltal megbízhatóbb képet kaphatunk a korabeli gazdaságról és társadalomról, melyekhez reményeink szerint a dolgozatunkban bemutatott forráscsoportok szakszerű vizsgálata is hozzájárulhat. Az európai kontinens földtulajdoni és mezőgazdasági kataszterei, címtárai, népszámlálási és anyakönyvi adatai a társadalom- és humántudományok kimeríthetetlen és kikerülhetetlen kincsesbányái. Scott M. Eddie – kifejezetten a „gazdacímtárakra” vonatkozó – szavaival élve: „*A számok fontosak. Adatok nélkül lehetetlen az általánosítás. Bőséges adatok nélkül nem lehet meghatározni, hogy egy bizonyos jelenségcsoporton belül mi az átlagos, a normális vagy a tipikus.*”⁸⁸

A fentiekben a kataszteri anyagok, anyakönyvek, népszámlálások, a földtulajdoni és gazdasági címtárak kutathatóságának lehetőségeivel és korlátaival foglalkoztunk, melynek során igyekeztünk rávilágítani arra, hogy a hiányosságok egy *komplexitásra törekvő* kutatással orvosolhatók. E forrástípusok segítségével, és az azokból nyerhető adatokkal nem csak a vidék mezőgazdasági elitjének rekonstruálása válik lehetségessé, hanem főleg a dualizmus és a Horthy-korszak vidéki Magyarországnak társadalmi és gazdasági szerkezetének vizsgálata is. Gyakorlati példával élve nem kizárólag földrajzi területek közötti különbségek feltárásában lelhetjük hasznukat, de akár – az országrészekre, településekre, társadalmi csoportokra, vagy akár gazdasági egységek, birtokok jellegére vonatkozó adataival – egyes művelési ágak intenzívebbé válása, vagy társadalmi osztályok, intézmények befolyásának differenciálódása is kiválóan modellezhető adataik behatóbb (és persze jóval időigényesebb) vizsgálatával.

⁸⁶ *Agrarstatistische Untersuchungen* és egyéb írások a *Jahrbüchern für Nationalökonomie und Statistik* c. folyóiratban.

⁸⁷ Eddie: A földtulajdoni i. m. 339–340.

⁸⁸ Scott M. Eddie: *Historisches Verzeichnis der Grundbesitzer des Burgenlandes, 1893–1930*. Amt der Burgenländischen Landesregierung. Eisenstadt, 1999. 9.